

XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – С. 28-44.

4. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Essai sur les maladies contagieuses du bétail, avec les moyens de les prévenir & d'y remédier efficacement. – Bruxelles: De l'Imprimerie Royale, s.a. – 46 p.

5. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome II. – XXIV+562 p.

6. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1784. – Tome III. – VI+748 p.

7. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome I. – 536+XIII p.

8. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1785. – Tome II. – 619 p.

9. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – Tome III. – VIII+424 p.

10. Quérard Joseph Marie. La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en français, plus particulièrement pendant les XVIII-e et XIX-e siècles. – P.: Chez Firmin Didot frères, Libraires, 1833. – Tome V. – 668 p.

Луняк Е.Н. Глухов и Гетманщина середины XVIII в. в научных работах Николая-Габриэля Леклерка

В статье сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Николая-Габриэля Леклерка «Физическая, моральная, гражданская и политическая история древней и современной России», на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, казаки, Глухов, Николай-Габриэль Леклерк.

Luniak Ye.M. Hlukhiv and Cossack Hetmanate in the middle of the XVIII-th century in the scientific works of Nicolas-Gabriel Leclerc

In the article the complex analysis one of historical researches of Ukrainian history in the middle of the XVIII-th century is made, the work of Nicolas-Gabriel Leclerc «Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne et Moderne», against the background of historical mutual relations of Ukraine and France.

Key words: historiography, Ukraine, France, Cossacks, Hlukhiv, Nicolas-Gabriel Leclerc.

УДК 94(477.62)«17»

І.А. Корнацький

БАХМУТСЬКІ, ТОРСЬКІ Й МАЯЦЬКІ КОЗАКИ У XVIII СТОРІЧЧІ

У статті розглядаються шляхи генези та еволюції козацьких військових формувань на території Бахмутської провінції в 1710-1760-х роках. Уточнюється час і причини появи Бахмутської козацької компанії, Торської й Маяцької козацької компанії, Бахмутського кінного козацького полку. Аналізується їх роль у заселенні й господарському освоєнні краю, обороні від турецько-татарських нападів, стосунки з сусідами – запорозькими, слобідськими й донськими козаками. Підкреслено тісний взаємозв'язок між розвитком соляної промисловості краю, зовнішньополітичною ситуацією на південному кордоні Російської імперії та історичною долею Бахмутського козацтва.

Ключові слова: Бахмут, Тор, Маяки, Бахмутська козацька компанія, Торська й Маяцька козацька компанія, Бахмутський кінний козацький полк.

Складність історичного процесу формування національної самобутності й регіональної специфіки Півдня та Сходу України спонукає дослідників звертатися до витоків соціального й політичного розвитку краю в добу козацтва. Стає актуальним детальний аналіз генези й еволюції суспільних станів, військово-політичних інституцій тієї доби в їх регіональному аспекті. Набуває ваги завдання перегляду застарілих або новоутворених схем та стереотипів, що інколи панують у краєзнавстві. Багато нез'ясованих питань містить історія козацтва в місті Бахмут (нині – Артемівськ, районний центр Донецької області). Одне з таких питань стосується місцевих козацьких формувань першої половини XVIII ст., які передували утворенню Бахмутського козацького полку (1748-1764).

Ще навіть у середині 2000-х років відзначалося, що історія козацтва на Донеччині досі не була предметом спеціальних досліджень [1, 24; 2, 5]. Утім, розв'язання даної проблеми започатковано в наукових дослідженнях останніх років. Автор узагальнюючих праць з історії заселення Донеччини Василь Пірко характеризує Бахмутський козацький полк як своєрідне військово-землеробське поселення, яке розміщував царський уряд на південних рубежах імперії [3, 31], а в документальних публікаціях подає витяги з сенатського указу про його утворення [4, 164-165; 5, 15-16].

Стаття в малій енциклопедії «Українське козацтво» відносить появу козацького полку в Бахмуті до 1701 року й ототожнює його з Бахмутським гарнізонним батальйоном та Бахмутською козацькою компанією [6, 31]. Натомість «Енциклопедія історії України» твердить про появу в 1701 р. Бахмутської козацької компанії, на базі якої в 1748 р. було створено Бахмутський козацький полк [7, 205].

У статтях Сергія Татарінова та ін. наводяться версії про появу в Бахмуті в 1721 р. козацького полку С.

Роменського [8, 210] та про заснування Бахмутського кінного полку 27 жовтня 1747 р. [9, 219]. Останнє твердження поруч із документально засвідченою датою (1748 рік) повторюється і в наступних книжкових виданнях Сергія Татарінова, Володимира Суткового, Олега Романенка [10, 35-37; 11, 40-42].

Артемівські краєзнавці Олександр Копил і Дмитро Кравець у своїй роботі зупиняють увагу на завданнях охоронної служби, яку несли козаки Бахмутського полку [12, 72-74]. Стаття Володимира Коцаренка містить цікаві факти з історії козацьких військових формувань у Бахмуті першої половини XVIII ст. [13, 195-196]. У наших попередніх публікаціях з'ясовано питання про час утворення Бахмутського кінного козацького полку [14, 41-43] та джерела його фінансування [15, 18-19].

Отже, в попередніх дослідженнях лише частково розкрито історію створення Бахмутського козацького полку, що інколи призводить до плутанини навіть щодо часу його появи. Існує невизначеність відносно джерел його формування, а також співвідношення з попередніми козацькими частинами, які існували в Бахмуті та його околицях у першій половині XVIII ст. Досі не використані повною мірою інформаційні можливості навіть опублікованих документальних джерел.

Це й зумовлює актуальність даної роботи, мета якої – простежити еволюцію місцевих козацьких формувань у Бахмуті упродовж XVIII ст., з'ясувати джерела утворення Бахмутського козацького полку, уточнити співвідношення понять «Бахмутська козацька компанія», «Торська й Маяцька козацька компанія», «Бахмутський козацький полк».

На початку XVIII ст. піонерами заселення й освоєння земель у середній течії р. Бахмут були слобідські й донські козаки, які вели між собою тривалі суперечки за володіння місцевими соляними промислами, вирішені царським урядом у 1704 р. на користь Ізюмського слобідського козацького полку. Незадовго перед тим слобідськими козаками була збудована Бахмутська фортеця, приписана теж до Ізюмського полку.

Втім, у 1705 р. в Бахмутському містечку місцеві солевари на чолі зі своїм отаманом, донським козаком Кіндратом Булавіним, підняли бунт проти царських урядовців, що став передвістям Булавінського повстання, поширеного в 1707-1708 рр. на весь Дон і частину Слобідської України. Бахмут, один з центрів повстання, був зруйнований царськими військами у липні 1708 р. Але козацтво в Бахмуті після придушення повстання не зникло. Навпаки, саме в цей час з'явилися козацькі формування, що носили особливу назву «бахмутських козаків» і не належали ані до донців, ані до слобожан, ані до запорожців.

Урядом сивідовитий солеварні заводи в сподіванні на чималий прибуток для державної скарбниці, й саму Бахмутську фортецю, оскільки вона в цей час опинила-

ся на кордоні з Кримським ханством.

Південна межа Російської імперії відсунулася від Азовського моря на північ після невдалого для Петра I Прутського походу 1711 р. За умовами мирної угоди з Османською імперією було повернуто туркам місто Азов і зруйновано Троїцьку фортецю (Таганрог), що разом з кількома іншими (Семенівською, Черепашою, Павлівською) утворювала оборонну лінію на Азовському узбережжі. Відтепер головними опорними пунктами для відсічі татарським нападам стали фортеці Бахмут і Тор (сучасний Слов'янськ, районний центр Донецької області).

У тому ж 1711 р. із Семенівської фортеці, розташованої при гирлі річки Міус, був переведений до Бахмутської фортеці ротмістр Василь Павлович Шабельський з командою козаків. Йому було доручено охороняти міста Бахмут і Тор з їх соляними заводами від ворожих набігів. Служба в Бахмутській фортеці була неспокійною: часті приходи кримських татар до її околиць тримали в постійній напрузі мешканців містечка, солеварів, гарнізонний батальйон і козацьку «компанію» [16, 6-7].

Крім військової служби, ротмістр дбав і про обзаведення власним господарством: у 1714 р. він подав до Бахмутської канцелярії прохання про надання йому луків та орної землі для їх безпечного утримання й заготовляння сіна. Виділена йому земля була розташована поблизу Сіверського Дінця в урочищі Перерва, між слободами Бахмутської провінції і слободою Краснянською [13, 195-196].

На початку 1716 р. сенатським указом від 29 лютого було збільшено жалування ротмістру й козакам Бахмутської компанії «для служби їх і розсилки»: ротмістрові по п'ять карбованців понад колишнього окладу, а рядовим – по два карбованці, «і надалі давати по всі роки з бахмутських доходів» [17, 200-201].

Ротмістр Василь Шабельський мав двох синів, Прокопа й Івана, які за прикладом батька пішли на військову службу, захищаючи Бахмут та його округу від татарських набігів. Прокіп Шабельський служив ротмістром Бахмутської компанії з 1729 р., а після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. вийшов у відставку [13, 196].

Поруч із бахмутянами, в Торі й Маяках також жили місцеві козаки, які так само несли охоронну службу. У 1741 р. вони на чолі з Мироном Московитіновим просили Правлячий Сенат звільнити їх від обов'язків щодо постачання обер- і штаб-офіцерів армійських полків фуражем та кінями в підводи і до робіт [18, 11].

Сенат навів довідки, на якій підставі ці козаки поселені й засновані, скільки їх числом, і чи є в них будь-які укази або жалувані грамоти про звільнення від зазначених повинностей. Кінець кінцем було вирішено забезпечити торських і маяцьких козаків грошовим і хлібним жалуванням у тому ж розмірі, як і бахмутських, і покласти на них обов'язок з охо-

рони торських і бахмутських соляних заводів від ворожих нападів [19, 533].

Незабаром за тутешніми козаками утвердилася офіційна назва «Торська й Маяцька козацька компанія» (за зразком Бахмутської). У березні 1744 р. Бахмутський комендант підполковник Спешнев, через небезпеку чергового татарського нападу, просив виділити на допомогу Бахмутському гарнізонному батальйону солдатів або козаків із полків, що стояли в околицях, а також козаків Торської й Маяцької компанії, які перебували під командою Бахмутської провінційної канцелярії. Сенат розпорядився інакше, наказавши Військовій колегії виділити для охорони Бахмутської й Торської фортець (разом з соляними заводами) з кожного слобідського козацького полку по 10 козаків для роз'їздів [20, 121-122].

Згідно сенатського указу від 27 жовтня 1748 р. із козаків бахмутських, торських і маяцьких був сформований Бахмутський кінний козацький полк чисельністю 300 осіб. Ротмістр Іван Васильович Шабельський був призначений полковником Бахмутського козацького полку з грошовим жалуванням 60 крб. на рік і хлібним жалуванням: борошна – 30 чвертей, круп – 6 чвертей і вівса – 30 чвертей (чверть – міра об'єму, що дорівнює 209,9 літра) [21, 912-914].

У Бахмутському козацькому полку служили й племінники полковника, сини Прокопа Шабельського – Іван-більший і Іван-менший. А серед учнів класу піітики Харківського колегіуму за 1759-1760 навчальний рік у списку, складеному власноручно Григорієм Сковородою, значиться «Симеон Шабельський, Бахмутського козацького полку полковника Івана син», віком 15 років [22, 488]. Згодом Семен Шабельський також пішов на військову службу й дослужився до поручика.

Отже, Бахмутський кінний козацький полк виріс у середині XVIII ст. із нечисленних і розрізаних козацьких формувань, які з'явилися в Бахмуті та його околицях після поразки Булавінського повстання. Командування бахмутськими козаками, як бачимо, було спадковим у родині Шабельських від початку (1711 р.) і до 1764 р., коли Бахмутський козацький полк був перетворений на Луганський пікінерний.

Сусідами бахмутських козаків були запорожці Кальміуської, Орельської й Самарської паланок. Стосунки запорожців із козаками Бахмутського полку були досить складними й неоднозначними. Серед них була й спільна участь у бойових діях проти турків і татар, траплялися й прикордонні суперечки між собою, взаємні наїзди та грабунки. Водночас Бахмут був важливим центром транзитної торгівлі запорожців

На підставі документальних джерел можна зробити висновки щодо безпідставності висловлених раніше в літературі припущень про появу Бахмутського козацького полку в 1701 р., про його тотожність з Бахмутським гарнізонним батальйоном

та Бахмутською козацькою компанією. Слід вважати доведеним існування Бахмутської козацької компанії з 1711 р., Торської й Маяцької компанії з 1741 р. та їх об'єднання в складі Бахмутського кінного козацького полку за Сенатським указом від 27 жовтня 1748 р.

Бахмутські козаки відігравали значну роль у заселенні й господарському освоєнні краю, обороні від турецько-татарських нападів. Історична доля бахмутського козацтва була тісно пов'язана з розвитком соляної промисловості краю та зовнішньополітичною ситуацією на південному кордоні Російської імперії. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку пов'язані з обстеженням архівних фондів України та Росії з метою виявлення документальних джерел про військову організацію й повсякденну діяльність місцевих козацьких формувань.

Посилання

1. Пірко В.О. Козацтво на Донеччині в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко // Південно-Східна Україна: від «Дикого поля» до духовної святині: матеріали Другої Всеукраїнської відкритої історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді (м. Донецьк, 25-26 листопада 2005 року). – Донецьк: [Б.в.], 2006. – С. 24-33.
2. Пірко В.О. Козацтво на Донеччині в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко // Роль козацтва в історії Донецького регіону. – Донецьк: Каштан, 2006. – С. 5-13.
3. Пірко В.О. Козацтво на Донеччині в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко // Рідний край: історико-краєзнавчий альманах. №1. – Донецьк: [Б.в.], 1995. – С. 24-32.
4. История родного края (Часть первая): учебное пособие для 6-9 классов / А.В. Колесник, В.А. Пірко, С.М. Нестерцова, Е.В. Щербинина. – Донецьк: Кардинал, 1998. – 320 с.
5. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. / укл. В.О. Пірко. – Донецьк: [Б.в.], 2001. – 93 с.
6. Бахмутський козацький полк // Українське козацтво : мала енциклопедія / редкол.: Ф.Г. Турченко (кер. авт. кол.), С.Р. Лях (відп. ред.), С.Ф. Плещкий та ін. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 31.
7. Бахмутські козаки // Енциклопедія історії України: у 5-ти т. – Т. 1. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та ін.; ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 205.
8. Татаринов С. Бахмут – козацьке місто на Донеччині / Сергій Татаринов, Сергій Федяєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. Вип. 11. – К.: Шлях, 2002. – С. 209-210.
9. Татаринов С. Невідомі сторінки козацької історії Бахмуту / Сергій Татаринов, Олександр Галушка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. Вип. 12. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2003. – С. 217-219.
10. Татаринов С.И. Бахмут казацкий... : Известные страницы истории XVII-XVIII ст. / С.И. Татаринов, В.Л. Сутковой. – Артемовск: [Б.и.], 2004. – 60 с.
11. Татаринов С.И. Бахмутские казаки / С.И. Татаринов, О.В. Романенко. – 2-е изд., доп. – Артемовск: [Б.и.], 2008. – 68 с.
12. Копил О. Козаки на Дніці / О. Копил, Д. Кравець // Літопис Донбасу : краєзнавчий збірник. Вип. 13. – Донецьк, 2005. – С. 48-77.
13. Коцаренко В.Ф. Дворяне Шабельские – военные, помещики, меценаты / В.Ф. Коцаренко // Проблемы збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (на базі Державного історико-архітектурного заповідника м. Святогірськ Донецької області, 25-27 травня 2005 р.). – Слов'янськ: Печатний двір, 2005. – С. 194-207.

14. Корнацький І. Коли ж засновано Бахмутський козацький полк? / Ігор Корнацький // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир, 18-19 листопада 2011 р.): збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 41-43.

15. Корнацький І.А. Видаткова книга Бахмутської заводської контори 1757 року як джерело з історії краю / Корнацький І.А. // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 20 травня 2011 р.): У 2-х ч. Ч. 1. – Суми: Вид-во СумДУ, 2011. – С. 17-21.

16. Фонди Артемівського краєзнавчого музею, ф. 4. спр. 22.

17. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. Т.5. 1713-1719. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 780 с.

18. Сенатский архив. Т. 5. Журналы и определения Правительствующего Сената 1741-1743 гг. – М.: Тип. Правительствующего Сената, 1892. – 681, 48 с.

19. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. Т. 11. 1740-1743. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 988 с.

20. Сенатский архив. Т.6. Журналы и определения Правительствующего Сената 1744 – 1746 гг. – М.: Тип. Правительствующего Сената, 1893. – 770 с.

21. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. Т. 12. 1744-1748. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 960 с.

22. Документи про педагогічну діяльність Григорія Сковороди // Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2 томах. Т.2. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 484-499.

Корнацький І.А. Бахмутские, торские и маяцкие казаки в XVIII веке

В статье рассматриваются пути генезиса и эволюции казачьих военных формирований на территории Бахмутской провинции в 1710-1760-х годах. Уточнены время и причины появления Бахмутской казацкой компании, Торской и Маяцкой казацкой компании, Бахмутского конного казацкого полка. Анализируется их роль в заселении и хозяйственном освоении края, обороне от турецко-татарских нападений, отношения с соседями – запорожскими, слободскими и донскими казаками. Подчеркнута тесная взаимосвязь между развитием соляной промышленности края, внешнеполитической ситуацией на южной границе Российской империи и исторической судьбой Бахмутского казачества.

Ключевые слова: Бахмут, Тор, Маяки, Бахмутская казацкая кампания, Торская и Маяцкая казацкая кампания, Бахмутский конный казацкий полк

Kornatskyi I.A. Bakhmut, tor and maiaky cossacks in the 18-th century

The article considers the genesis and evolution of Cossack military formations in Bakhmut province in 1710 – 1760's. Clarifies the time and causes of appearance of Bakhmut Cossack company, Tor and Maiaky Cossack company and Bakhmut Riding Cossack regiment. Analyzed their role in the settlement and economic development, defense of the Turkish-Tatar attacks, and relations with neighbors – Zaporozhian, Slobodian and Don Cossacks. Underlined the close relationship between the development of salt industry, foreign policy situation on the southern border of the Russian Empire and the historical destiny of Bakhmut Cossacks.

Key words: Bakhmut, Tor, Maiaky, Bakhmut Cossack company, Tor and Maiaky Cossack company, Bakhmut Riding Cossack regiment.

25.03.2012 р.

УДК 94(477.44) «17»

М.В. Маханьков

МИКОЛА ДАНИЛОВИЧ ХАΝЕНКО – ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статі аналізується життя та діяльність відомого державно діяча періоду Гетьманщини, генерального хорунжого М.Д. Ханенка.

Ключові слова: хорунжий, обозний, наказний, бунчуковий, Гетьманщина.

Розгортання державотворчого процесу в Україні зумовлює зростання інтересу до життя та діяльності видатних державних діячів періоду Гетьманщини, які за несприятливих зовнішніх умов своїм ентузіазмом та мудрою політичною діяльністю сприяли закладенню підвалин формування Української держави. До таких варто віднести відомого державного діяча означеного періоду, генерального хорунжого Миколу Даниловича Ханенка, який залишив по собі згадку в історії не тільки як відомий політик, а й як автор важливого історичного джерела.

До історії діяльності М.Д. Ханенка зверталось не одне покоління науковців, серед яких слід назвати В.В. Вечерського [1], В.Л. Модзалевського [2], Д.Р. Поклонського [4], В.І. Белашова [6]. Здебільшого в процесі своїх наукових пошуків дослідники вивчали та аналізували творчу спадщину Ханенка, проте його діяльність як державного діяча лишалась поза їхньою увагою. Цим і обумовлена актуальність нашого дослідження.

Видатний державний діяч Микола Данилович Ханенко (з 1741 р. – генеральний хорунжий) помер у Глухові 27 січня 1760 р. У 1992 р. глухівчани установили йому надгробок із хрестом на символічній могилі біля Миколаївської церкви в північно-східному куті церковного подвір'я [1, 25]. Працюючи на різних державних посадах у Генеральній військовій канцелярії, яка знаходилась у Глухові, Микола Данилович неодноразово бував у справах у Москві і Санкт-Петербурзі, зустрічався з імператорами, імператрицями та державними діячами Російської імперії, виконував різні доручення гетьманів І.І. Скоропадського, П.Л. Полуботка, Д.П. Апостола, К.Г. Розумовського, і, безумовно, вирішував свої особисті питання. Вірогідно, що численні зустрічі, різні справи і обставини спонукали Ханенка до ведення щоденника з першої половини 1722 р. з перервами до кінця 1753 р. (1727 – 1731, 1742 – до 13 грудня 1753 р.). Щоденник Ханенка, як і щоденник Якова Андрійовича Марковича – генерального підскарб'я у відставці з березня 1762 р., власника с. Сваркового з 1718 р., – є одним із найважливіших писемних пам'яток у вивченні історії України доби Гетьманщини [2, 392].